

СПРОБА ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ ДЕЯКИХ АРХЕТИПІВ КЕЛЬТСЬКОЇ ТА ДАВНЬОІНДІЙСЬКОЇ КУЛЬТУР

Стаття є текстом доповіді, виголошеної на Другій Всеукраїнській сходознавчій конференції, що відбулася в НаУКМА у квітні 2000 року. Автор спробував окреслити деякі напрямки можливих компаративних досліджень генетичних та гомологічних паралелей на рівні архетипів та міфологем давньоіндійської та кельтської культур. Зіставлення саме цих окраїнних ареалів Євразії— ведичного та кельто-італійського, де збереглося багато культурних архаїзмів, дає можливість цілісно реконструювати первісні світоглядні уявлення індоєвропейців.

Численні дослідження давньої історії Євразії, індоєвропейських мов та релігій виявили величезну кількість паралелей між культурами різних народів, що населяли територію від Ірландії до Індії, та від Скандинавії до Північної Африки. Зокрема, кельтським народам були добре відомі такі "східні" поняття, як реінкарнація, аватара та карма. Багато спільного є між друїдами та брахманами. Особливо цікавим є зіставлення окраїнних ареалів Євразії — ведичного та кельто-італійського, де збереглося безліч архаїзмів, які дають змогу реконструювати первісні світоглядні уявлення індоєвропейців.

Наочним свідченням генетичних та гомологічних подібностей є так званий Гундеструпський казан, знайдений у болоті на території Ютландії, куди він потрапив у 4 або 3 ст. до н.е. Визнано, що його мотиви дуже тісно пов'язують кельтів з Індією та індуїзмом. Згідно з розшифровкою датського письменника Б'єрре Йоргенсена, зображення рослини та воїнів, які торкаються її списами, є символічною схемою сімох чакр і трьох потоків енергії, що відповідає староіндійським натурфілософським уявленням. Ця інтерпретація, яка акцентує мотив трансформації особистості через смерть та відродження, підтверджується значенням казана в кельтській міфології як джерела безсмертя, здатного повернути померлого до життя (що й зображено на одному з рельєфів).

За загальними для індоєвропейців уявленнями, Всесвіт складається з трьох рівнів буття. В індуїзмі це Трілока, єдність трьох світів. Кельтські "Тріади бардів" ("Barddas"), згадують три

концентричні кола: Абред, Гвінфід та Кеугант. Висловлена там ідея безлічі мікрокосмів, створених Богом з Аннуну (Хаосу), які пройшли всі форми життя перед тим, як стати людьми, схожа з концепціями гностиків і традицією Східного філософського мислення.

Так само універсальним є образ космічних вод. У Рігведі їх персоніфікацією є Апас, богині-матері, які дають здоров'я, очищують від гріхів та проклять. З космічного океану з'являються такі сакральні об'єкти, як Амріта (що має близьку кельтську паралель — пиво Гоїбніу — напій безсмертя та натхнення), богиня Лакшмі, дерево Париджата, корова Сурабхі та сонячний кінь Уччайхшравас, у чому можна вбачати переосмислення космогонічного міфу. В глибинах океану приховується у вигляді "кобилячої пащі" (Вадавамукха) космічний Вогонь, що пожирає світи у кінці "Дня Брахми". Зв'язок коня з водами (за К. Г. Юнгом — символи лібіді та несвідомого) помітний і в кельтській міфології з її численними водяними конями на зразок келпі.

Із загально-індоєвропейським культом вод пов'язана деїфікація (обоження) річок, які водночас є богинями лікування, поезії, мудрості, дружинами верховних божеств. У індуїстів це, передусім, Сарасваті, у кельтів Боанн (Бойн), Сабріна (Северн) та багато інших.

Сином вод є Агні, народжений у трьох місцях,— на небі, серед людей та у водах — посередник між світами, який має потрійну природу. Особлива роль вогню засвідчується численними археологічними, етнографічними та лінгвістичними матеріалами. На думку деяких семасіологів,

від кореня "вогонь" або "палати", можуть походити слова, що позначають прекрасне, як давньогрецьке "калос" та слов'янське "краса". Знаком вогню є птах: Агні — вогняний птах у аріїв, Золотий птах у германців, Фенікс у греків, Світовий півень ("Мировой кур") у слов'ян.

Світовий вогонь був захований та реалізований у чотирьох сторонах світу, які символізували його упорядковану безкінечність. Звідси уявлення про "квадратну Вару", якою першопредок відгородив світ від потоку, а також тексти "Шатапатха Брахмани", які пояснюють символіку квадратного зруба і круглого кургану Чорної Могили в Чернігові (10 ст. н.е.), та кургану Патрокла за "Іліадою". Цю ж символіку чотирьох боків ми бачимо і в образі Світовиди (Збручський ідол). Ця архетипічна мандала є універсальною моделлю космосу.

Чотирьом сторонам світу відповідали чотири елементи світобудови (до яких міг додаватися п'ятий, що співвідноситься з центром). Можлива реконструкція: схід — небо, південь — повітря, захід — земля, північ — вода, центр — вогонь. У кельтів особливо акцентувався центр простору (пор. з китайською традицією). Це відбилося в поділі Ірландії на п'ять королівств, кожне з яких мало певне символічне значення. Верховним королем був правитель Центру, а коронаційний камінь Ліа Файл був унаочненням Осі Світу. В інших культурах цю роль виконувала світова гора (Меру, Олімп тощо) чи світове древо.

Спільною рисою індоєвропейської культури є величезне значення, яке надавалося музиці. Індійські Арії вбачали у ній початок і кінець усіх мистецтв, царицею інструментів для них була віна — різновід ліри чи арфи. Для кельтів музика була одним з космічних принципів. Дагда, верховний бог, керував сезонними змінами, граючи на арфі Койр Кетаркуйр ("Пісня Чотирьох Кутів" — натяк на чотирі сторони світу). Це уявлення є гомологічним образу Шиви-Натараджи, танок якого керує енергіями та задає ритм Всесвіту.

Схожими є уявлення індоєвропейців про циклічність буття, що починається з Золотого віку та закінчується загибеллю світу у вогні. Оповіді про це збереглися в індійській (згадана Вадава-мукха), скандинавській (Рагнарбок) та кельтській ("Руйнування Дома Да Дерга") традиціях. Циклічною є і доля кожної істоти. Ідея карми походить від архаїчних уявлень, що людина своєю поведінкою за життя обирає "шлях предків" або "шлях богів", повернення чи неповернення до земного буття у тому чи іншому вигляді. У кельтів такою альтернативою є відхід до

щасливих потойбічних країв (вони не знали пекла та посмертних покарань), чи реінкарнація.

Символом циклів Всесвіту й життя окремої істоти було колесо, що обертається. Недарма ім'я валійської богині ініціації та відродження Аріанрод перекладається як "Срібне Колесо". Індійська версія додає таку подробицю як 12 періодів Калачакри; 12 — число, сакральне й у кельтів.

Згідно з добре обгрунтованою гіпотезою Дюмезіля, сфера "свого" в індоєвропейців поділялася на три функції: магіко-юридичну, військову і землеробську. їм відповідали три великі соціальні групи: жерці (друїди, брахмани), воїни ("благородні", кшатрії) та прості общинники ("вільні", вайші). В Індії у зв'язку з наявністю нащадків підкореного місцевого населення, додається четверта, неповноправна варна, шудри.

Добре відомі історикам культури символічні зв'язки "бик-жерць-місяць", "кінь-вершник-сонце", "хаома-землероб-зорі", вивчені на індоіранському матеріалі, є сталими і для кельтів. Загальнолюдське поширення теми "сонячного коня", "місячного бика" виявляється вже в графіці палеоліту.

Синкретизм богів, їхні взаємоотождження, нечіткість ієрархічних зв'язків пантеону, наявність різних версій одного міфу, характерні для індійської і кельтської культур, утруднюють класифікацію. Проте, загальна структура пантеону робить можливим взаємне доповнення матеріалів різних культур. Зокрема, схематична класифікація божеств, розроблена на індійському матеріалі, придатна і для опису кельтської культури: 1) власне боги, 2) деїфіковані абстрактні поняття, 3) напівбожественні персонажі, 4) герої та великі жерці, 5) ворожі демонічні персонажі, 6) деїфіковані неантропоморфні об'єкти — тварини, предмети тощо, 7) людина у своєму релігійно-міфологічному аспекті — жерці, предки.

Можливе проведення паралелей між генетично спорідненими чи гомологічними персонажами. Так, сім синів Ангїраса, що народилися у вигляді ведмедів, а згодом стали сіма зірками Великої Ведмедиці, нагадують короля Артура, "Ведмеда", який асоціюється з тим самим сузір'ям. Марути, божества бурі, що супроводжують Індру на битву, схожі на кельтське (та германське) Дике Полювання, що теж є персонафікацією бурі. Сам спосіб вказання кількості Марутів — їх "тричі сім" чи "тричі шістдесят" — є тим самим, що використовується в ірландських сагах (тричі три, тричі п'ятдесят тощо) та у валійських тріадах.

Цікавою є проблема взаємин поколінь та рас богів. Так, у "Книзі Завоювань Ірландії" ми знаходимо шість поколінь божеств та протистояння класичних богів Туата Де Данан з фомора-

ми, які спочатку сприймалися як божества родючості, а згодом набули демонічних рис. Схожу зміну бачимо в Індії: Рігведа називає Асурями весь клас небесних персонажів, що володіють магічною силою — майя, в тому числі богів. Пізніше це ім'я починає належати лише до вищих демонів, ворогів Девів. У зв'язку з цим і самий термін "майя" набуває різного значення: щодо богів він розуміється як позитивна магічна сила, чудесна метаморфоза, відносно Асурів — як підступи, омана. В ірландській міфології майї відповідає пішоґ, що теж є здатністю до перевтілень, створення ілюзій.

Найархаїчнішим з індоєвропейських уявлень є культ космічної пари Неба та Землі. В кількох ранніх гімнах Рігведи оспівується божество небесного світла і дня Д'яус-Пітар, чие ім'я походить від того ж кореня, що й сам термін "бог" (deus — латиною, de — ірландською, пор. Деви), в усіх індоєвропейців, за винятком іраномовних народів та слов'ян. Проте, сам цей давній образ був витіснений іншими, зокрема, Громовержцем, покровителем воїнської аристократії. Це мало статися у період бронзового віку, як на те вказують його атрибути — колісниця та "зброя батька" — Ваджра Індри, молот гальського Суцелла, чи М'елльнір скандинавського Тора.

Майже в усіх землеробських народів богиня-епонім, персоніфікація всієї країни та орної землі зокрема, вважалася містичною дружиною правителя. Земним втіленням богині була королева, яка інколи мала те саме ім'я, що й країна; тому захоплення чужих територій часто супроводжувалося шлюбом переможця з удовою чи донькою переможеного, що стверджувало законність та спадкоємність влади. Цей священний шлюб мав забезпечити нормальну циркуляцію космічних енергій, а як наслідок — благоденство народу. Сіта, "Борозна", богиня ріллі у ведичній міфології, пізніше — дружина Рами, ідеального правителя, з'явилася з борозни на зораному полі та зникла у землі. Ірландія має трьох богинь-епонімів — Банба, Фодла та Еріу, що перегукується з гальськими зображеннями трьох богинь-матерів.

Земля пов'язувалася і зі смертю; в ірландській та деяких інших мовах, слова "земля" та "людина смертна" — одного кореня. Богиня землі може з'являтися як "Страшна Мати" (термінологія К. Г. Юнга): індуїстська Калі, чи ірландські Морріґу — богині смерті, війни та руйнування. Поширеними є оповіді про метаморфози богині, що з'являється як потворна баба, випробує претендентів на престол, а згодом перетворюється на прекрасну діву. Три обличчя богині — діва, мати й стара — асоціюються з місячним циклом та з циклами людського життя, й

особливо з ініціацією, смертю старої людини та народженням нової.

Чоловічий аспект родючості пов'язаний з рогатим богом потойбічного світу. Цей іконографічний тип можна визначити як образ Божественного Пастуха, володаря звірів та потойбічного світу — багатого пасовища. Образи дикоґо пастуха, володаря лісових звірів, добре відомі в кельтській літературі. Як і Богиня-Мати, він мав тісний зв'язок не тільки з родючістю та багатством, а і з нижнім світом, смертю, хворобою тощо. Слов'янською паралеллю є постать Белеґса, спорідненого з демоном Вала ("тим, хто охоплює, ховає", викрадачем корів та світла). Уявлення про цей тип божества мають глибокі загальноіндоєвропейські корені та ведуть до образу хтонічних сил, Змія, основного супротивника Сонячного героя чи Громовержця. Індійськими прикладами є Врітра, Вішварупа (три голови якого теж мають паралелі в ірландській традиції), а також Ахі Буддх'я — персонаж змінної природи, пов'язаний з низом та водами, але причетний до неба, землі, сонця, місяця, тварин, рослин, а також споріднений з грецьким Піфonom та слов'янським Бадняком. Ще одним володарем лісу та рослинності був індійський Пушан, з яким порівнюють ірландського Божественного Пастуха та короля-мага Ку Роі.

Образ Божественного Пастуха є також персоніфікацією "жрецького" світу. Звідси припущення, що "скот" був спочатку не функцією, а символом цього бога. Можливо, що сакральний Володар Звірів мав грубоґо двійника, чи двійників, на зразок лісовиків. Так, у кельтській культурі, окрім Цернунна можна побачити рогатого мисливця Херне, персонажа нижчої міфології.

Символіка рогів відома й іншим народам. Можна згадати близькосхідних та єгипетських богів, протоіндійських рогатих богинь родючості, а також головний убір гондів та шоломи скандинавів. Проте контекст у цих випадках інший.

Бичачі роґи божества відсилають нас до образу бика та корови. Ця тварина була основою господарства давніх індоєвропейців, і тому займала виняткове становище в культурі. В Індії, де її культ зберігся до нашого часу, відомі такі образи, як Прішні, божество води та родючості, грозова хмара, мати Марутів, а також Сурабхі, яка виконує бажання. Викрадення Сурабхі царем Картавир'я, нагадує особливий жанр ірландських саґ "Викрадення корів", найвідомішим з яких є епічне "Викрадення Бика з Куалнге", де бик є божественним персонажем, що походить з потойбічного світу.

Величезне сакральне значення мало кельтське "Свято бика", яке справляли при обранні

нового короля. Під час ритуалу друїд, скуштувавши крові жертвовної тварини, давав пророцтво.

Образ корови, як найлагіднішої та найніжнішої тварини, поширений в індійській поезії, певним чином перегукується зі слов'янськими казками, де бичок чи корова виступають як чарівні опікуни, метаморфози яких нагадують давньоєгипетську казку про Анупу та Бату.

Синами неба були божественні солярні близнюки. В Індії це Ашвіни, ірландською паралеллю є діти Махи, богині-кобили, на честь яких було названо давню столицю Емайн-Маха. Ірландське слово "Емайн" ("Близнюк") є однокореневим із санскритським "Яма" (авестійським "Йіма"). Збігається й мотив інцесту близнюків: Ями та Ямі, трьох братів Фіндеамна та їхньої сестри (цікава символіка чисел: тетрада, складена з трійці та одиниці). Слов'янським варіантом є інцест Івана та Мар'ї. Яма, як цар померлих, має деякі спільні характеристики з аналогічними постатями кельтської традиції. Так, червоний колір і в кельтів є ознакою потойбічного світу, висохла нога Ями нагадує одноногих демонів-фоморів, його функція Докапала корелює зі зв'язком богів потойбічного світу з заходом чи північчю. Його чотириокі пси, що блукають серед людей, шукаючи здобич, нагадують валійських Кун Аннун, гончаків, які збирають душі померлих.

Символом близнюків є кінь, головна культова тварина індоєвропейців, яка потрапила до Індії з племенами Аріїв. Найяскравішим прикладом цього зв'язку є згадані діти Махи та Ашвіни — "ті, що володіють конями" чи "народжені від коня", юні, прекрасні й могутні, рятувальники та цілителі, яких іноді називають синами кобили. З конями асоціюється світове дерево, таке як Ашваттха — "кінська стоянка". До цієї ж теми відсилає скандинавський Іггдрасіль — "Кінь Ігга", а також персонаж російських казок, що пасе коня у гілках дерева. З конем були пов'язані важливі ритуали, такі як індійська Ашвамедха: принесення в жертву білого коня.

Елемент еш- ("кінь") часто зустрічається в іменах кельтських персонажів, пов'язаних з сонячним культом та потойбічним світом. Це Еохайд (одне з імен Дагда), Ріангабайр, "Морський Кінь" та інші. У вигляді кобили часто уявлялася Богиня Землі: гальська Епона, валійська Ріаннон, ірландські Маха, Етайн Ехрайде, Медб, яким в античній міфології відповідає Деметра. З довгогривими рудими кобилами (солярний символ) Веди пов'язують Ріта, яке Юнг називає джерелом лібідю, "возницею" якого є Агні. Він навіть тримає Ріта, як коня, за узду. Проте, образ кобили є амбівалентним. Як "Страшна

Мати" вона — жах (з англійської дослівно: "Нічна кобила"), що може довести до загибелі.

Чарівні коні добре відомі в індоєвропейському епосі. В Індії це Дадх'якра, "той, що розбризкує кисле молоко" (можливо, мається на увазі роса), який перемагає тисячі, приносить сонце, обдаровує співаків солодкою мовою. В Ірландії це Сірій з Махи, бойовий кінь і пророк, та Червона Роса.

Паралельними є постаті персонажів з кінською головою. Це ірландський Еох Ехкенд, один з правителів потойбічного світу, індійський відлюдник Дадх'янч, а також кіннари. До цієї ж категорії можна віднести валійського Марха або Мейрх'іона з кінськими вухами. Своєрідною українською паралеллю можна вважати Кобил'ячу Голову, яка відсилає і до універсального культу голови як вмістилища життєвої сили, відомого і в неіндоєвропейських народів, наприклад, американських індіанців. З ним пов'язані міфи про безсмертні голови Бендігейдврана та Ллуда валійської традиції та асура Раху — індійської.

Символом третьої соціальної страти ("вільних") та функцій родючості, вічного життя, а також мудрості та поетичного мистецтва, посередником між людьми та богами часто виступає напій. Це Сом (та Амріта) у Ведах, Хаома в Авесті, безсмертне пиво Гоїбніу в ірландських сагах, Мед Поезії у скандинавській традиції, вино у культурі Діоніса тощо. На прикладі ведійської та кельтської міфології простежується зв'язок цього напою з місяцем. Так, Сом є одночасно напоєм і божеством напою та місяця, а у валійській традиції чарівне зілля мудрості є одним з атрибутів Керідвен — богині місяця.

Спільним для індоєвропейців є також культ деяких тварин. Солярним птахом, символом Громовержця (пор. Зевс) є орел, Гаруда — індуїзму та еквівалентний йому яструб — кельтів, про значення якого свідчать численні імена, похідні від його назви: Галахад, Гавейн, Кадел та ін. Особливе місце у міфології займає бджола. Багато народів, у тому числі слов'яни, визнавали її постійною супутницею божества, або його іпостасю. У вигляді цієї комахи міг з'являтися Зевс. Індійський Вішну інколи зображувався як бджола, що відпочиває у квітці лотосу. Ця ж комаха асоціюється з Індрую, Крішною, Камою. У кельтському фольклорі вони є носіями божественної мудрості з потойбічного світу.

Подібними є і деякі риси персонажів нижчої міфології. Індуїзму відомі сіддхи — напівбожественні ангелоподібні істоти, які мешкають у повітряному просторі та відрізняються чистотою і святістю. Вони здатні змінювати свій зріст, миттєво пересуватися, досягати бажаного си-

лою думки, панувати над предметами та часом тощо. Майже те саме стосується кельтських сідів, "Воїнства Повітря", язичницьких богів, яких у християнські часи відносили то до янглів, то до демонів. У Рігведі та Атхарваведі згадуються апсари, що у якості жіночих духів вод є ізоморфами кельтських богинь річок та джерел, а також грецьких німф та слов'янських русалок, їхній прекрасний вигляд, перетворення та здатність насилати любовне безумство роблять їх схожими на сідів та деякі різновиди фейрі (велика група персонажів британської нижчої міфології). З ельфами — фольклорними нащадками сідів — порівнюють індійських Від'ядхарів —ду-

хів гірських лісів. Наги — істоти зі зміїними хвостами, нагадують Мелюзіну, жінку-змію, що вважалася засновницею історичного роду Лузіньянів.

Отже, незважаючи на величезну географічну відстань та зовнішню несхожість кельтської та давньоіндійської культур, надзвичайно багато загальних для індоевропейців архетипів та міфологем є спільною і для них. Таким чином, індологія підсилюється єврологією і навпаки. Це робить досить перспективними подальші компаративістські дослідження, що зможуть привести до нових відкриттів як у вивченні кожного з регіонів Євразії, так і у сфері загальної індоевропеїстики.

Kolesnik O. S.

THE ATTEMPT OF THE COMPARATIVE ANALYSIS OF SOME ARCHETYPES OF CELTIC AND ANCIENT INDIAN CULTURES

The author of the article makes an attempt to investigate the genetic and homological parallels of the Ancient Indian and Celtic archetypes and mythological structures. The studying of these "border" regions of Eurasia which have preserved in their culture many archaic elements gives us a possibility of reconstructing the whole primal world outlook of the ancient indoeuropeans.